

ความสำคัญและประโยชน์ของนิพพาน

ความสำคัญของนิพพาน

นิพพานเป็นบรมธรรม เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต และเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา นิพพานมีความสำคัญทั้งต่อพระพุทธศาสนา ต่อพุทธบริษัท และต่อมนุษยชาติทั้งปวง

จากการศึกษาวรรณกรรมชุดธรรมโฆณของพุทธทาสภิกขุ พอจะสรุปความสำคัญของนิพพาน ได้ดังนี้

1. นิพพานเป็นบรมธรรม เป็นธรรมที่สูงสุดกว่าธรรมทั้งปวง เป็นสิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์ควรได้รับ

มีพระพุทธรูปและคำอธิบายของพุทธทาสภิกขุหลายแห่ง กล่าวถึงความสำคัญของนิพพาน ในประเด็นนี้ เช่น

"นิพพานัน ปรมฺม วทนต์ พุทธา-พระพุทเจ้าทั้งหลายกล่าวนิพพานว่า เป็นบรมธรรม"¹

"วิราโค เสฏฺโฐ ฐมฺมานํ-วิราคธรรม (นิพพาน) ประเสริฐที่สุดกว่าธรรมทั้งปวง"²

¹พุทธทาสภิกขุ. ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม 2. 2519. หน้า 223.

²พุทธทาสภิกขุ. อสาฬหบูชาเทศนา. 2524. หน้า 422.

"บรมธรรม คือ ธรรมที่สูงที่สุด ในพระพุทธศาสนา หมายถึง นิพพาน คือ มีคำกล่าวว่ นิพพาน ปรมี วนุติ พุทธา-พระพุทเจ้าทั้งหลาย ท่านกล่าวว่ นิพพานว่ เป็นบรมธรรม"¹

"นิพพานเป็นสิ่งที่ดีที่สุดสำหรับมนุษย์"²

"สิ่งที่ดีที่สุดของมนุษย์นั้น ไม่ใช่เหยื่อของกิเลสมันต้องเป็นอันอื่นที่ตรงข้าม คือความดับทุกข์สิ้นเชิง"³

"ถ้าเกิดมาที่หนึ่ง ไม่รู้จักสิ่งที เรียกว่ นิพพานหรือไม่ได้ชิมลองรสของนิพพานก็เรียกว่ เสียทีทีเกิดมา"⁴

2. นิพพานเป็นยอดสุดของวิวัฒนาการทั้งหลาย เป็นยอดสุดของวัฒนธรรมด้านจิตวิญญาณของมนุษย์ เป็นยอดสุดของวัฒนธรรม และอารยธรรมทั้งปวง เป็นหัวใจของศาสนาทั้งปวง

ความสำคัญของนิพพานในประเด็นนี้ เห็นได้จากคำอธิบายของพุทธทาสภิกขุหลายแห่ง เช่น

"วิวัฒนาการทั้งหลายต้อง ไปจบลงที่นิพพาน"⁵

"นิพพานนี้ เป็นเรื่องสูงสุดด้านวัฒนธรรมทางจิตทางวิญญาณ"⁶

"การพัฒนาจิตให้เจริญถึงขั้นนิพพาน คือยอดสุดของวัฒนธรรมทั้งปวง"⁷

¹ พุทธทาสภิกขุ. ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม 1. 2516. หน้า 91.

² พุทธทาสภิกขุ. บรมธรรมภาคต้น. 2518. หน้า 88.

³ พุทธทาสภิกขุ. ใครคือใคร. 2526. หน้า 228.

⁴ พุทธทาสภิกขุ. ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม 2. 2519 หน้า 260.

⁵ พุทธทาสภิกขุ. โมกขธรรมประยุกต์. 2519. หน้า 117.

⁶ พุทธทาสภิกขุ. บรมธรรมภาคต้น. 2518. หน้า 44.

⁷ พุทธทาสภิกขุ. ค้ำยธรรมบุตร. 2518. หน้า 385.

"อารยธรรมทั้งหลาย ถ้าถูกต้องมันต้องไปหานิพพาน... อารยธรรมก็ดี
วัฒนธรรมก็ดี ภูมิธรรมก็ดี ศีลธรรม จริยธรรมอะไรก็ดี มันไปสู่ที่นิพพานจึงจะเป็นของจริง"¹

"สิ่งที่เรียกว่านิพพานนั้นคือผลของการมีศาสนาทุกศาสนา"²

"ถ้าไม่มีสิ่งที่เรียกว่านิพพานการมีศาสนาของมนุษย์ทั้งหมดก็เป็นหมัน"³

3. นิพพานเป็นจุดหมายปลายทางของมนุษย์ เป็นจุดหมายปลายทางของพุทธบริษัท
ความสำคัญของนิพพานในประเด็นนี้ เห็นได้จากคำอธิบายของพุทธทาสภิกขุ
หลายแห่ง เช่น

"ถ้าเป็น "มนุษย์" หมายความว่าใจสูง และสูงไปในทางที่จะดับทุกข์ จะหมด
ทุกข์ จะสิ้นทุกข์ จะนำความดับทุกข์ให้ได้ คือ นิพพาน นี่เป็นจุดหมายปลายทางของมนุษย์"⁴

"ถ้าถามว่า ชีวิตนี้เพื่ออะไร ถ้าตอบตามทรรศนะทางฝ่ายวิญญาน ซึ่งเป็น
ความจริงแท้แล้ว ต้องตอบว่าชีวิตที่ตื่นขึ้นมา ก็เพื่อจะเกิดผลเป็นความหยุด จุดหมายปลาย
ทางของชีวิต คือความหยุด... ผู้ที่มองเห็นความจริงข้อนี้ จะมองเห็นว่าทุกชีวิตเกิดมา เพื่อ
นิพพาน"⁵

"นิพพานของทุกคนนั้นแหละ คืออุดมคติของพุทธบริษัท"⁶

¹ พุทธทาสภิกขุ. ธรรมบรรยายต่อทางสั้น. 2525. หน้า 142-143.

² พุทธทาสภิกขุ. โอสาเรตัพพธรรม. 2517. หน้า 217.

³ แหล่งเดิม.

⁴ พุทธทาสภิกขุ. ปรมัตถสภาวะธรรม. 2518. หน้า 411.

⁵ พุทธทาสภิกขุ. ชุมนุมล้ออายุ เล่ม 1. 2525. หน้า 59.

⁶ พุทธทาสภิกขุ. บรมธรรมภาคต้น. 2518. หน้า 312.

4. นิพพานเป็นหัวใจเป็นแก่นสารเป็นอันสงฆ์เป็นปริโยสาน ของพระพุทธศาสนา มีพระพุทธพจน์ และคำอธิบายของพุทธทาสภิกขุหลายแห่งกล่าวถึงความสำคัญของนิพพานในประเด็นนี้ เช่น

"พรหมจรรย์นี้มีวิมุตติเป็นแก่นสาร มีวิมุตติเป็นอันสงฆ์มีวิมุตติ เป็นปริโยสาน"¹

"พระพุทธเจ้าตรัสสอนอะไรก็ต้องเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นจากความทุกข์ หรือเพื่อวิมุตติทั้งสิ้น"²

... เรื่องของพุทธศาสนา คือ เรื่องทำลายความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกู-ของกู เรื่องเดียวเท่านั้น เรื่องอื่น ก็ร้อยกพัน ก็หมื่นเรื่อง มันเป็นบริวารของเรื่องนี้ คือเป็นคำอธิบายของเรื่องนี้ ... พระธรรม 84000 พระธรรมชั้นดี ล้วนแต่เป็นคำอธิบายเรื่องตัวกู-ของกู กับการทำลาย หรือดับเสียของตัวกู-ของกูหรือดับทุกข์...³

5. นิพพานเป็นสิ่งที่ทำให้คนเต็มคนพุทธบริษัทเป็นพุทธบริษัท มีคำอธิบายของพุทธทาสภิกขุหลายแห่งที่กล่าวถึงความสำคัญของนิพพานในประเด็นนี้ เช่น

"เราเป็นพุทธบริษัทของพระพุทธเจ้า ควรจะเกิดมาได้รับสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์ว่า ควรจะได้รับคือโลกุตระธรรมอยู่นอกปัญหา นอกความทุกข์ นอกอะไรทุกอย่างจะเรียกว่า "คนเต็มคน" คือ "พระอรหันต์" ก็ได้"⁴

"พุทธบริษัทที่ไม่รู้จักชีวิตนิรันดร ก็ไม่ควรจะเรียกว่าพุทธบริษัท"⁵

¹ พุทธทาสภิกขุ. พระพุทธคุณบรรยาย. 2524. หน้า 437.

² พุทธทาสภิกขุ. ฆราวาสธรรม. 2518. หน้า 513.

³ พุทธทาสภิกขุ. ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม 2. 2529. หน้า 179.

⁴ พุทธทาสภิกขุ. ใครคือใคร. 2526. หน้า 41.

⁵ พุทธทาสภิกขุ. ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ 2528.

...ถ้าใครยังไม่ได้รับประโยชน์จากนิพพาน คนนั้นยังไม่ใช่นุทธรบริษัท แม้ว่าจะ "พุทธ สรรณ คัจฉามิ" ก็ร้อย ก็พันครั้ง ก็ไม่ใช่นุทธรบริษัท ถ้าว่าไม่ได้รับประโยชน์จากนิพพานเสียเลย คือไม่รู้จักความสงบ เย็นเป็นนิพพานเสียเลยแม้แต่อย่างน้อยอย่างชั่วขณะ แปลว่าไม่รู้จักนิพพานเสียเลย โดยประการทั้งปวง ทุกชนิด ทุกขนาด นั้นยังไม่เป็นนุทธรบริษัท...¹

6. นิพพานเป็นสิ่งที่ทำให้พระพุทธศาสนาแตกต่างจากศาสนาอื่น ทำให้พระพุทธศาสนายังอยู่มีค่ามีประโยชน์

พุทธทาสภิกขุ อธิบายถึงความสำคัญของนิพพาน ในประเด็นนี้ว่า ...ถ้าไม่สนใจเรื่องนิพพานก็ป่วยการที่จะศึกษาพระพุทธศาสนา มันไม่มีประโยชน์อะไรเลยที่จะมาศึกษาพระพุทธศาสนาโดยไม่สนใจเรื่องนิพพาน เพราะเรื่องอื่น ๆ นอกจากนั้นมันก็มีทั่ว ๆ ไป ในหลักศาสนาไหนก็มี ในศีลธรรมธรรมดาสามัญทั่ว ๆ ไปมันก็มี พระพุทธศาสนามีให้ที่ไม่เหมือนเขาอื่นทั้งหลาย ก็คือเรื่องนิพพาน...²

"ถ้าเอานิพพาน ออกเสียอย่างเดียวแล้ว พระพุทธศาสนา ก็ไม่มีอะไรเหลือ พระพุทธศาสนามีสิ่งที่เป็หัวใจหรือลักษณะเฉพาะก็คือ นิพพาน"³

...ถ้าไม่มีนิพพานก็ไม่มีพระพุทธศาสนา อย่างให้เขาทดลองว่านิพพานนี้ต่อตายแล้ว นิพพานนี้พ้นสมัยแล้ว นิพพานเป็นความดับทุกข์ ถ้าไม่มีนิพพานแล้ว จะเอาอะไรมาดับทุกข์ มันก็ไม่ต้องดับทุกข์มันก็บ้าเลย พระพุทธศาสนาก็ไม่มี ถ้าไม่มี ความดับทุกข์

¹พุทธทาสภิกขุ. ฟ้าสาบระหว่าง 50 ปีที่มีสวนโมกข์ตอน 2. 2529.

หน้า 100.

²พุทธทาสภิกขุ. ราชภิกษา. 2527. หน้า 278.

³พุทธทาสภิกขุ. ฟ้าสาบระหว่าง 50 ปีที่มีสวนโมกข์ตอน 1. 2529.

หน้า 12.

ระวังให้มีพอเข้าใจผิดเรื่องนั้นก็ไม่มีนิพพาน ก็ไม่มีพระพุทธานุศาสน... หรือถ้ามีก็มี
 อย่างเป็นหมัน"¹

7. นิพพานเป็นสิ่งที่พระพุทธรเจ้าแสดงไว้ดีแล้วเป็นสิ่งที่ต้องรู้

ความสำคัญของนิพพานในประเด็นนี้ เห็นได้จากพระพุทธานุจน์ และคำอธิบาย
 ของพุทธทาสภิกขุ ดังนี้

"สนฺติมคฺคเมว พุรุ นิพพานํ สุกฺเตน เทลิตํ ทานํทํหลายจงพอกพูนหนทาง
 แห่งสันติ เพราะฉะนั้นนิพพานนั้นเป็นสิ่งที่พระสุคตแสดงไว้ดีแล้ว"²

"เรื่องที่เราจะต้องรู้ให้ดีคือ "สังขาร" กับ "วิสังขาร" สังขารคือความ
 ทุกข์ทั่วไป เหตุให้เกิดทุกข์ทั่วไป วิสังขารคือนิพพานไม่ปรุง ไม่มีทางที่จะทำให้เกิดทุกข์ได้
 เป็นนิพพาน "นิพพาน" แปลว่า "เย็น" เมื่อไม่ปรุงจึงเย็น"³

"เราจะต้องพูดกันให้ชัดเจนไป จนเห็นชัดว่าเราต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งที่เรียกว่า
 "นิพพาน" ให้มากที่สุดเท่าที่จะเกี่ยวข้อง ได้อยู่ตลอดเวลา แม้จะไม่ใช่เป็นนิพพานขั้นสมบูรณ์คือ
 ขั้นพระอรหันต์ ก็เป็นนิพพานขั้นที่รองลงมา"⁴

"คำเทศน์ หรือปาฐกถาต่าง ๆ นี้ ตอนหลัง ๆ เรื่องหนึ่ง ๆ จะเป็นการ
 อธิบายสัจจกถา แง่ใดแง่หนึ่งมุมใดมุมหนึ่งอยู่เสมอ"⁵

8. นิพพานเป็นลัจจธรรมที่ค่าจุนโลก เป็นศิลปะสูงสุดเป็นสิ่งที่มีความและมีประโยชน์

สูงสุด

¹พุทธทาสภิกขุ. ฟ้าสว่างระหว่าง 50 ปีที่มีสวนโมกข์ ตอน 2. 2529. หน้า 99.

²พุทธทาสภิกขุ. อาสาฬหบูชาเทศนา. 2524. หน้า 419.

³พุทธทาสภิกขุ. ธรรมะเล่มน้อย. 2528. หน้า 366.

⁴พุทธทาสภิกขุ. ราชภิกษุวาท. 2527. หน้า 278-279.

⁵พุทธทาสภิกขุ. ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม 1. 2518. หน้า 432.

พุทธทาสภิกขุอธิบายความสำคัญของนิพพานในประเด็นนี้ไว้ ดังนี้

"นิพพานเป็นสัจธรรม หรือความจริงที่คำจูนโลกทำให้โลกมีสันติภาพที่แท้

ถาวร มนุษย์จะอยู่เย็นเป็นสุข"¹

"ศิลปะอันสูงสุดของมนุษย์ คือศิลปะที่เอาชนะความทุกข์ทั้งปวง"²

"เรื่องนิพพาน หรือโลกุตตรธรรมนั้นเป็นสิ่งที่มีความสูงสุด"³

"สิ่งที่เรียกว่าสัจธรรมนั้นมีประโยชน์ที่สุด และสัจธรรมที่สูงที่สุดและมีประโยชน์

ที่สุดก็คือ นิพพาน"⁴

ประโยชน์ของนิพพาน

ประโยชน์ของนิพพาน คือ "ดับทุกข์" มนุษย์ทุกคนมีทุกข์ และต้องการความดับทุกข์ ทั้งสิ้น นิพพานจึงมีประโยชน์ต่อทุกคน

จากการศึกษาวรรณกรรมชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาสภิกขุ พอจะสรุปประโยชน์ของนิพพาน ได้ดังนี้

1. นิพพานเป็นสิ่งดับทุกข์ ดับปัญหาของมนุษย์ ทุกระดับตั้งแต่ระดับต้น จนถึงระดับสูงสุด คือดับทุกข์ทั้งปวง

พุทธทาสภิกขุอธิบายประโยชน์ของนิพพานในประเด็นนี้ว่า

"ถ้าไม่มีความทุกข์ก็ไม่มินิกพาน เมื่อมีความทุกข์ก็ต้องมินิกพาน เพื่อจะดับทุกข์ ฉะนั้นการมีความทุกข์ ก็จะต้องเป็นสิ่งที่แน่นอนว่า จะต้องมินิกพาน คือการดับทุกข์"⁵

¹พุทธทาสภิกขุ. ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม 1. 2516. หน้า 490.

²พุทธทาสภิกขุ. มาฆบูชาเทศนาเล่ม 1. 2524. หน้า 194.

³พุทธทาสภิกขุ. ใครคือใคร. 2526. หน้า 314.

⁴พุทธทาสภิกขุ. ชุมนุมลืออายุเล่ม 1. 2525. หน้า 264.

⁵พุทธทาสภิกขุ. เมื่อธรรมะครองโลก. 2523. หน้า 294-295.

เอว โลกั อเวกชนุตติ มัจจุราชา นปฺสฺสติ -เมื่อท่านเห็นโลกอยู่ดังนี้ มัจจุราชา ก็จะไม่เห็นท่าน...¹

2. นิพพานเป็นทรัพย์ที่ได้มาเปล่า ๆ และเป็นทรัพย์อันประเสริฐของทุกคน มีพระพุทธรพจน์ยืนยันประโยชน์ของนิพพาน ในประเด็นนี้ว่า

"ลหฺธา มุธา นิพฺพุตฺติ ภูณฺชฺมานา (บุคคล) ย่อมได้นิพพาน มาบริโภคอยู่
เปล่า ๆ"²

"อริยํ โข ปนอหํ พราหมณฺ โลกุตฺตรํ ธมฺมํ ปริสฺสสฺส สฺสทฺธนํ ปญฺญา เปมิ
ตูกอนพราหมณฺ เราบัญญัติโลกุตตรธรรมอันประเสริฐว่าเป็นทรัพย์ของทุกคน"³

3. นิพพานเป็นความสุขอย่างยิ่ง

มีคำอธิบายของพุทธทาสภิกขุ ยืนยันประโยชน์ของนิพพานในประเด็นนี้ว่า
"เวลาที่มนุษย์เรามีความสุขแท้จริงถึงที่สุดนั้น คือเวลาที่เราไม่ความสำคัญมั่นหมาย
ว่าอะไรเป็นตัวกูหรือของกู พอเกิดตัวกู-ของกู ก็เป็นวิภวสังสาร เป็นความทุกข์ชั้น
มาที่นั่นทันที พอไม่เกิดตัวกู-ของกู ก็เป็นโพธิ์ เป็นความสงบ เป็นนิพพานอยู่ที่นั่น"⁴

มีพระพุทธรพจน์ยืนยันว่า "นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ -นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง"⁵

¹ พุทธทาสภิกขุ. มาชฌิมชาเทคณา เล่ม 1. 2524. หน้า 216.

² พุทธทาสภิกขุ. ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ. 2528.

หน้า 448.

³ พุทธทาสภิกขุ. พุทธจริยา. 2517. หน้า 28-29.

⁴ พุทธทาสภิกขุ. ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม 1. 2518. หน้า 168-169.

⁵ พุทธทาสภิกขุ. ธรรมะเล่มน้อย. 2528. หน้า 350.

ประโยชน์ของนิพพานทั้ง 3 ประการนี้ นอกจากสัมพันธ์กันคือเมื่อดับทุกข์ได้ ก็เป็นความสุข เมื่อเป็นความสุข ก็เป็นทรัพย์อันประเสริฐ แล้วยังเป็นประโยชน์ที่สัมพันธ์กับทุกชีวิต เพราะนิพพานคือความดับทุกข์ ตราบใดที่มนุษย์ยังมีความทุกข์ ตราบนั้นมนุษย์ยังต้องการนิพพาน ตราบนั้นนิพพานยังมีประโยชน์

ตามหลักพระพุทธศาสนา เชื่อว่า มนุษย์ทุกคนเกิดมามีวิชา มีความทุกข์ ต้องการความดับทุกข์ทั้งสิ้น

นิพพานความดับทุกข์ จึงเป็นสิ่งที่ต้องคู่กับชีวิต มีในชีวิต และเป็นประโยชน์กับทุกชีวิต

พุทธทาสภิกขุ อธิบายย้ำเน้นว่า

...นิพพานในความหมายที่ถูกต้อง ตามภาษาธรรมนั้นดีกว่าอะไรหมด จำเป็นแก่มนุษย์และอยู่เคียงคู่กับมนุษย์ ช่วยมนุษย์ให้อยู่รอดในชีวิตประจำวัน เพราะว่าถ้ามนุษย์มีความร้อนอย่างที่เราเรียกว่า นรกหรืออบายนั้นอยู่เป็นประจำแล้ว คงจะเป็นบ้าเสียภายในไม่กี่วัน หรือต้องตายลงไปภายในไม่กี่วันต่อมา แต่สิ่งที่เรียกว่าความเย็น หรือนิพพานนั้นแหละ ได้เข้ามาช่วยประคับประคองไว้เป็นระยะ ๆ โดยไม่รู้สึกรู้สีกัตัว มันจึงสมลัดส่วนพอที่จะทนทุกข์ทรมานไปได้...¹

...นิพพานเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับชีวิต ถ้าไม่มีระยะที่เป็นนิพพานหยุดความร้อนกันเสียบ้าง มันก็ตายหมด เป็นบ้าตายหมด นี้เรียกว่าเป็นอยู่ชอบเกิด มันจะเย็นเป็นอยู่ชอบในระยะศีล ก็มีนิพพานอย่างศีล เป็นอยู่ชอบอย่างสมาธิก็มีนิพพานอย่างสมาธิ เป็นอยู่ชอบอย่างปัญญาอย่างวิปัสสนา ก็มีนิพพานอย่างปัญญาอย่างวิปัสสนา ถ้าเป็นได้ถึงขั้นสุดท้ายก็นิพพานสมบูรณ์ เย็นเป็นนิพพานสมบูรณ์แล้ว ก็ยังคงเรียกว่านิพพุโตด้วยกันทั้งนั้น แต่โดยเหตุที่มันมีหลายระดับ นิพพุโตชั่วขณะบ้าง นิพพุโตโดยบังเอิญบ้าง ก็เรียกว่ามีนิพพานชนิดหนึ่ง ชนิดหนึ่งอยู่กับเนื้อกับตัว...²

¹พุทธทาสภิกขุ. ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม 1. 2516. หน้า 399.

²พุทธทาสภิกขุ. สันติภาพของโลก. 2531. หน้า 366.

"นิพพานแปลว่า "เย็น" ต้องปรากฏในชีวิตให้เป็นชีวิตที่เย็น ความเย็นอยู่อย่างเยือกเย็น ที่บ้านเรือน ไม่มีความเร่าร้อน เย็นตามที่คนธรรมดาทั่วไปจะพอใจ นี่คือความหมายของคำว่า เย็น หรือนิพพาน"¹

"เมื่อใดจิตว่างจากความยึดมั่นว่า "ตัวกู" และ "ของกู" เมื่อนั้นมันก็เย็น (นิพพาน) ทุกคนอาจจะเย็นได้เมื่อทำถูกต้อง... ถ้าพูดตรง ๆ ก็ต้องพูดว่า ต้องมีนิพพานในชีวิตประจำวัน"²

...ขอให้พิจารณาดูเถาะ แม้แต่ในกิจการประจำวันของพวกเรา นี้ ก็มีลักษณะอาการที่เป็นความหมายของนิพพานแทรกอยู่ทั้งนั้น คือ เราจะต้องมีการตัดปัญหา (มรรค) แล้ว ปัญหาหลุดคือเราหลุดจากสิ่งผูกพันหรือจากตัวปัญหานั้น (ผล) หลังจากนั้นเราก็เป็นอิสระ (นิพพาน)...³

¹ พุทธศาสนิกชน. ธรรมะเล่มน้อย. 2528. หน้า 76.

² พุทธศาสนิกชน. อะไรคืออะไร. 2526. หน้า 213.

³ พุทธศาสนิกชน. ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม 1. 2516. หน้า 284.